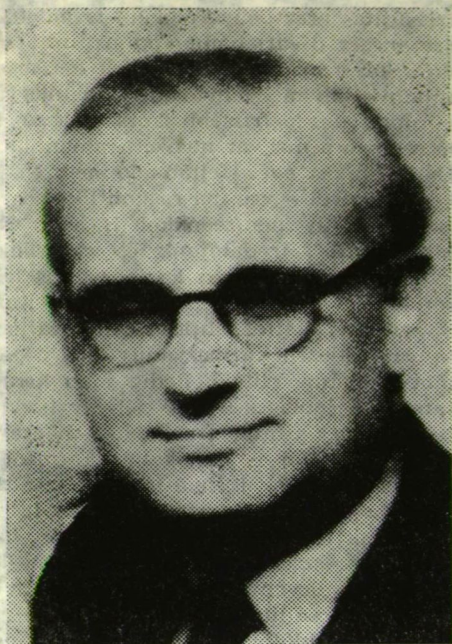

A lehetségestől

a véglegesig

I. TÓTH ZOLTÁN EMLÉKEZETE

1955. május 6-án temették el *Domanovszky Sándort*, július 4-én *Szekfű Gyulát*, október 5-én *Gyóni Mátyást*, és a következő év június 22-én *Hajnal Istvánt*. Történetírásunk négy egyéniségét I. Tóth Zoltán búcsúztatta. „Néhány szűk esztendő elhagyatottsága után akkor távozott el körünkől, amikor végre az elismerés és a megbecsülés jelei újra felvillantak, olyan időben, amikor a fejek magasabbra emelkednek, a szemek fényesebben csillognak, a jobb jövő reménykeltően mosolyog felénk. Ennek a kornak nagyobb szüksége lett volna Hajnal Istvánra, mint valaha, vesztesége is annál nagyobb” — mondotta Hajnal István sírjánál. Szekfű Gyulától eképpen búcsúzott: „Mint egyetemi tanár egyike volt azoknak, akik a katedrát szent hivatás teljesítése színhelyének tekintették. Magas követelményekkel lépett fel önmaga iránt, és ilyen igényeket követelt meg hallgatóitól is. Előadásai nem a szónokias frázisok sziporkázó tűzijátékával lepték meg a hallgatót, hanem az egyszerűség, a komolyság, az újszerűség, a mély ismeretek, az okfejtés művészi szépsége és belső retorikája, az erkölcsileg szilárd férfi hitelessége adott erőt szavainak. Nem kereste a népszerűséget, a külső sikert, tudása és rendkívüli egyénisége mégis hatalmas tekintélyt biztosítottak számára.” A hozzá legközelebb álló pályatárs, Gyóni Mátyás munkásságából a következőket tartotta megszívlelendőnek: „Kezdetől fogva elismerést aratott bizantinológiai munkái... a teljes fegyverzettel felövezett filológust árulták el, aki rendelkezik azzal a képességgel, hogy *emberileg lehetséges módon véglegeset* alkosson... Nem lehet meghatottság nélkül nézni hatalmas, tiszta vállalkozására, melyből mit megvalósított, sziklaszilárd érvényességű, és ami korai halálával elmaradt, pótolhatatlan, fájdalmas veszteség... Összeszorult szívvel gondolunk Gyóni Mátyás tiszta, túlérzékeny egyéniségére, és korai távozását intő példának tekintjük arra, hogy emberi értékeinket még jobban értsük és becsüljük meg...”

Az eltávozottak életműveire vonatkozó megállapítások a búcsúztató I. Tóth Zoltánra is érvényesek, aki 1911. augusztus 11-én született, s ha pályáját 45 éves korában nem törí derékba a halál, az idén ünnepelhette volna meg 70. születésnapját.

Azért rajzoljuk meg pályájának megszakadt, mégis töretlen ívét, hogy ne feledjük el életművét, amely élete korszakainak lehetőségeit tágitva, emberileg lehetséges módon jelenünk és jövőnk számára is végleges mondanivalójú műveket hagyományozott (1).

I.

A bánsági Versecen született, ahol románok, szerbek, magyarok, németek évszázadok óta éltek együtt „szépen együttesen e térségben, a Maros, Tisza, Duna és a krassói hegyek közén” — ahogy ifjúkorának harcostársa, Méliusz József jellemezte szülőföldjüket. Atyai nagyapja — I. Tóth Zoltán naplójának bejegyzése szerint — „még az eke szarvára támaszkodva találta magát elemében”, édesapja pénzügyi tisztviselő lett, és családjával együtt 1919-ben Temesvárra költözött. Elemi iskoláit itt fejezte be, középiskolai tanulmányait a piaristák gimnáziumában végezte, ahol 1929. július 6-án román nyelven érettségizett. Még ebben az évben beiratkozik a kolozsvári (Cluj) román egyetem bölcsészeti karára, s mint a Királyhágó-melléki református egyházkerület ösztöndíjasa, az egyetemmel párhuzamosan teológiai tanulmányokat is folytat.

Kolozsváron az 1928/29-es iskolai évben már 500 magyar egyetemista tanult, többnyire paraszti és kispolgári szülők gyermekei, akik családjuk gazdasági elesettsége miatt emberfeletti küzdelmet folytattak tanulásuk anyagi feltételeinek biztosításaért (2). Ennek az ifjúságnak a húszas évek végén egyelőre még nincsenek határozott politikai elképzelései, de Kacsó Sándor hőiséhez, Birtók Bénihez hasonlóan „alig kóstolt belé a régi világba, s ezért könnyebben belétanulhat az újba”. Ezért ismeri fel, hogy nem származásával, a mindenható nexus segítségével, hanem felkészültségével, szorgalmával kell helyet szorítania magának az életben, és fogát összeszorítva veti bele magát a tanulásba, olyan sikerrel, hogy eredményeivel csakhamar a román professzorok elismerését is kivívja.

Az első két egyetemi év I. Tóth Zoltán számára is az általános és szakmai jellegű tájékozódáshoz szükséges ismeretek megszerzésével telik el. A Várad Református Egyházkerület ösztöndíjasaként teológiát is hallgat, tanul görögül, héberül, latin szemináriumokra és franciaórákra is jár, de egyetemi éve alatt vezetett naplójának tanúságtétele szerint a teológia nem elégíti ki. Azon gondolkodik, hogy szükség esetén vágja a német (román, filozófia), vagy a történelem (földrajz, jog) szakcsoportosítást választja. Mivel úgy érzi, hogy az utóbbiba szívesebben tudna belemerülni, végül is a történelem mellett dönt.

Közben bekerül az akkori Kolozsvár politikai, kulturális és szellemi életének sodró áramlatába. Olvasgatja az Ifjú Erdélyt, eljár az Erdélyi Irodalmi Társaság előadásaira, a Székely Társaság felolvasó üléseire, és a forrongó, új utakat kereső többi fiatalhoz hasonlóan megkapja azokat a szellemi indításokat, amelyek világnézetének kialakításához segítik hozzá.

A kolozsvári magyar egyetemi ifjúság első szervezkedési kísérletei vallásos jellegűek, s felekezeti keretekben öltenek testet. Ezek azonban csakhamar szűknek bizonyulnak. Ezért a kolozsvári egyetemi ifjúság erőfeszítései 1928-tól már egyre inkább arra irányulnak, hogy olyan, felekezetek feletti mozgalmi kereteket hozzanak létre, amelyek egységes ideológia alapján készítik fel az ifjúságot hivatása betöltésére. Többszöri eredménytelen, az önálló, egységes egyetemi szervezet létrehozására irányuló kísérletek után indul útjára 1930. január 18-án az átfogó politikai mozgalom, az Erdélyi Fiatalok mozgalma.

A mozgalom a hasonló nevű főiskolás lap körül kristályosodott ki. Alapítói többek között Balázs Ferenc, Bányaí László, Bíró Sándor, Demeter János, Dsida Jenő, Jancsó Béla, Jancsó Elemér, László Dezső, Mikó Imre voltak, és Csögör Lajos, Gagy László, Kovács György, Méliusz József, Pogány Albert, Varró Dezső és mások mellett I. Tóth Zoltán is belépett a munkatársak sorába.

Az Erdélyi Fiatalok gyakorlati tevékenysége úgyszólván a magyar egyetemi ifjúság életének minden területére kiterjedt. Tanulmányozta a diákok szociális problémáit, javaslatokat tett megoldásukra, küzdelmet folytatott az egyetemi egyesület elismertetéséért, részt vett a román egyetemisták oldalán az egyetemi tan- és vizsgadíjak csökkentése érdekében vívott sztrájkban, közgazdasági és társadalomtudományi előadássorozatot rendezett, segítette a fiatalságot abban, hogy a kor követelményeinek megfelelően készülhessen fel népe szolgálatára. Ezért előadásokat rendezett a modern magyar irodalom kérdéseiről, versenyt a középiskolát végzettek számára, ankétot a magyar nyelv és kultúra hatékonyabb iskolai tanítása érdekében. A falumunka keretében faluszemináriumokat szervezett, pályázatokat írt ki szociográfiai munkákra, könyveket és füzetekeket adott ki, s kereste az értelmiségi, munkás- és parasztifjúság közeledésének, valamint a magyar—román közeledésnek a lehetőségeit.

Ebben a sokrétű munkában vesz részt 1931-től kezdve I. Tóth Zoltán is, aki szorgalmasan látogatja az Erdélyi Fiatalok falu- és társadalomtudományi szemináriumait, részt vesz a román és a magyar ifjúság közeledésének feltételeit kutató megbeszéléseken, megszervezi az Erdélyi Fiatalok és a temesvári blaskovicstelepi ifjómunkásság találkozóját (3), és ő maga is a nyilvánosság elé lép.

Jellegzetes és szimbolikus, hogy első cikkének (Temesvári Hírlap, 1931. november 6-i száma) ezt a címet adja: *Új magyar ifjúság — új magyar demokrácia*. „Az ezeréves álom szertefoszlása — írja benne — új vagy azelőtt mostohán kezelt gondolatokat vetett fel és tett az ifjú generáció állandó töprengésének tárgyává.” Ő maga két ilyen gondolatot fogalmaz meg. Ezek: a népi radikalizmus és a kelet-európai tájékozódás. „Íme egy hatalmas új feladat: A MAGYAR DEMOKRÁCIA MEGVALÓSÍTÁSA — írta az előbbivel kapcsolatban. — ... A nincstelen és hihetetlen nyomorúságra jutott vagy kivándorlásra készített földnélküli parasztságot egy kellően végrehajtott földreform által munkához és emberséges megélhetéshez lehetne juttatni. Az újarcú ifjúság egyik legjellemzőbb vonása a szociális érzék mellett további, „el nem hagyható jellemző vonás a magyar ifjúság arcán a kicsinyes és rövidlátó szempontok mellőzése... Ma már világos, hogy az európai konstelláció nem sokáig tűrheti azt a kutya-macska marakodást, ami Közép-Európa népei: magyarok, románok és szlávok között nem reális, hanem érzelmi ellentétekből kiindulva végbemegy. A jövőbe néző ifjúság lelki szemei előtt egy boldogabb, a maitól lényegesen különböző, ideális gazdasági, kulturális és politikai egység körvonalai bontakoznak ki.”

A korai hitvallásnak is tekinthető sorokban nem nehéz felismerni a Bartha Miklós Társaság röpiratainak, az Új Föld számainak s ezen túl vagy ezzel együtt Szabó Dezső, továbbá „az életből fakadt”, „a tömegekre néző”, „az építő, bővítő, emelő, javító”, „tendenciózus” erdélyi magyar irodalom — Kuncz Aladár Fekete kolostorát minősítette így — hatását. Az erdélyi írók, gondolkodók közül főleg Kós Károlytól, Szentimrei Jenőtől és Makkai Sándortól tanult. Kósról egy 1932-beli feljegyzésében ezt írta: nemcsak irodalmár, történész, művész, hanem bölcs. Szentimrei Jenőnek az Erdélyi Fiatalok 1932. november 6-i konferenciáján elhangzott, A társadalom és az ifjúság című előadásának konklúziója számára: a baloldal — szervezett és individuális értelemben is — felsőbbrendű az úgynevezett polgári ifjúságnál. A Makkai Sándorral folytatott beszélgetéseket — véleménye szerint — „a haladás szellem, a radikalizmus, a szókimondás” uralta.

Ezek a szellemi hatások radikális szellemi felfogásának kialakítását érelik. „A bomlás folyamata nem mai — állapítja meg 1931. november 4-i feljegyzésében —, már szétroncsolt felületeket kell kioperálnunk a színházi spárgákat rángató személyek keze nyomán. El kell tűnniük a báróknak és a kereskedő vagy lustálkodó heréknek... Maga az egyetemes szervezet bomlott természetű, erőtlenné kópiája egy régmúlt, akkor is csapnivalóan rossz, Trianonhoz vezető rendszernek. A határok és a milliós magyar kisebbségek még mindig nem döbbszentik eszükre a nagyurakat? Még most sem akarnak látni csipátlanul a rögös, botlasztó kiút keresésében? Ha

nem, úgy veszni fognak, el fognak pusztulni a friss fuvalmú új szelek előtt, romba dőlnek minden rothadt konstrukciójukkal az ifjúság erőtől duzzadó, ruganyosan izmos új meglátásai, gondolatai, ideológiája kíméletlen ostromában.”

Ezért — ahogy 1931. október 29-én írta — felveszi a harcot „a hivatalos pátopáloskodó vagy kicsinyes hiúságokba és megalkuvásokba süllyedő Magyar Párttal”, és a dolgozók oldalára állva, segít megteremteni az egészséges kisebbségi társadalmat.

1935-ben, az egyetemi évek után készített Magyar önismeret című dolgozatából kitűnik, hogy a dolgozó osztályok közül I. Tóth Zoltán, akárcsak az Erdélyi Fiatalok, a parasztságban látja a jövő letéteményesét, de a munkásosztályra is felfigyel, és ahogy 1933. január 2-án írja: „figyelemmel kíséri minden jelentősebb mozgulását”.

A realisabban látó fiatalokhoz hasonlóan I. Tóth Zoltán is elutasítja a külső revízió gondolatát, „mert egy esetleges revízió elvenné a kristályosodás, a gazdagodás és a gazdagítás lehetőségét, és ezzel a magyarság létjogosultságát... A revízió ma — írta 1932. december 18-án — az erdélyi magyarságnak a lelki pusztulás”.

A magyar nép kelet-európai elhelyezkedésének új lehetőségeit csakis a román néppel egyetértésben és a vele való érintkezésben látta. Az új ifjúságot — írta egyik könyvismertetésében — „a lét és nemlét mélységéig ható töprengések túljuttatták az önző hatalmi álláspont szűk korlátaiban, és világosan utalták a nemzeti különjellel őrzése mellett a nemzetek összefogásának elve felé” (4).

A világnézeti alapelvek kialakulása a pálya megválasztásában is ösztönzőleg hat. A történelemből különösen a kollektív erők érdeklik, a forradalmi, radikális kirobbanások, a forradalmárok, és minden „ami új anyagokat, új ideákat, új embereket” hoz. Azzal a gondolattal foglalkozik, hogy megírja annak az Erdélynek a szintetikus történetét, amelyhez „odatartoznak a szászok és a románok”. „A politikai élet boszorkánykonyhájának minden bűzös retortája untig rotyoghat — írta 1938. január 8-án —, e jövőendő kérlelhetetlenül a természetes fejlődés és a természeti törvények szabta úton egymás mellett fogja tartani ezután is e népeket. Mi nem ismerhetünk mást, mint minden képességünket latba vetni ama távoli, vagy nem is nagyon távoli, de mindenesetre nemes cél érdekében, hogy a kis, kevert népű Erdély az általános emberiség tényleg még nagyon távoli testvériségének előszobája lehessen.”

E cél elérése érdekében az Erdélyi Fiatalok alapító tagjai közül többen: Méliusz József, Bányai László, Csögör Lajos csatlakozik a társadalmi és nemzetiségi elnyomás ellen küzdő forradalmi munkásmozgalomhoz, és elhatározásukat az Erdélyi Fiatalok 1932 novemberében megtartott konferenciáján a többiek tudomására hozzák. I. Tóth Zoltán, aki részt vesz a megbeszélésen, és figyelemmel jegyzi küzdőtársai hozzászólásait, nincs közöttük. Nem mintha mitizálta volna az Erdélyi Fiatalok szerepét, s nem látta volna korlátaikat. Ifjúsági munkánk kríziséhez és A haladó magyar ifjúság lelki fejlődésének vonásai című dolgozatai tanúsítják, hogy tisztában volt a mozgalom belső problémáival. A szocializmustól sem idegenkedett. Ahogy 1931. november 6-án megállapította: „mérhetetlenül sok hiányosságot érzek a szocializmus... terén”, s később bevallja: horizontja a szocializmussal bővült, sokat tanult „a szocialistáknál tapasztalt kérlelhetetlen radikalizmusból”.

Mi az hát mégis, ami a többiek radikális lépésétől visszatartotta? Úgy látjuk, érzékeny, töprengésre hajlamos, lelkiismereti konfliktusokban vívódó lelki alkata és puritán vallásossága. Ezért nem tudja követni a továbbhaladók példáját, bár 1933. március 13-án rezignáltan megállapítja: „mi, protestánsok álliberalizmussal, de valójában dogmatikus semmithívással maradtunk magunkra, tétlenül, tehetetlenül”.

Egyetemi tanulmányai időközben befejeződésükhöz közeledtek. 1933 novemberében lelkészé szentelik, 1934. február 14-én világtörténelem—román, történelem—földrajz szakcsoportból tanári oklevelet szerez. Megkapaszkodik az általa egyetlen biztosnak vélt lehetőségben, és úgy dönt, hogy tanári állást vállal. Szatmárnémetibe

indul, és magával viszi az egykor oly sok reménnyel biztató mozgalom egy kiadványát, Az új arcvonal című antológiát, amelyet egyik írója, Méliusz József e szavakkal dedikált neki: „I. Tóth Zoltánnak, aki mindig az »új arcvonalban« áll.”

II.

A református főgimnázium, ahová I. Tóth Zoltán segédtanárnak került, az 1935/36-os tanévben nyolc osztállyal működött, és lehetőséget nyújtott arra, hogy a fiatal pedagógus teljes erejével belevesse magát a nevelői hivatásba, amelyet pillanatnyilag fontosabb szolgálatnak tekintett, mint a történeti kutatást. „A küzdő ember”, ahogy magát nevezte, gyorsan feltalálta magát az új munkakörben, meleg, szívélyes viszonyba került tanítványaival, és a vidéki városka számkivettségében sem szakadt el nemzedéke mozgalmaitól.

1935. január elsején, amikor az Erdélyi Fiatalokból kiváltak egyik áramlata Makkai László kezdeményezésére megalapítja a 20—25 évesek félhavi szemléjét, a Hitelt, a főmunkatársak sorában I. Tóth Zoltánt is ott találjuk. A lap, a főmunkatársak vallomása szerint: „függetlenséget és előítélet-mentességet, a bátorság hangján megszólaló önkritikát akar”. Makkai Sándor programadó soraival indítják, és szellemi forrásukat Széchenyi Istvánban vélik felfedezni, Makkai Sándor és Szekfű Gyula Széchenyi-szemléletén keresztül.

Mindezekért a Hittel alkalmasnak látszik arra, hogy az Erdélyi Fiatalok szét hullását követő években eluralkodó depresszió helyébe újra az aktivitást állítsa, s ebből a szempontból I. Tóth Zoltánra is hatást gyakorol. „A bűnöket és fekélyeket nem gyógyítani kell, hanem új életet teremteni — írta 1935-ben egyik feljegyzésében. — Ehhez új emberek szükségesek új ideákkal, új munkával, új értékekkel.” Az új eszmék kialakításának két fontos fegyvere a ma arcát vizsgáló szociológia és a múlt mulasztásait feltáró történelem — állapítja meg 1935-ben írott Történelem és szociológia című írásában. Az előbbi, ha tanul az Erdélyi Fiatalok munkájának fogyatékosságaiból, s felvértezi magát a román falukutatók elméleti munkáival, képes lesz ráirányítani az egészséges erők figyelmét a magyar társadalom aktuális bajaira, az utóbbi pedig megmutatja azokat a történelmi forrásokat, amelyekből e bajok származnak.

Ebből a szempontból legnagyobb élménye a mai Széchenyi felfedezése, akiben nem a megkövesedett konzervatívot látta, hanem a liberális reformert. Ezt bizonyítja 1936. január 30-án a Kölcsény Körben megtartott előadása is.

A nemzeti önismeret érdekében a magyar történelem tanulmányozása mellett a román történelemre is nagy gondot fordít. „Román történelmi tanulmányaim során a román parasztság felszabadításával foglalkozom éppen — írja 1936. augusztus 6-án naplószerű feljegyzésében. — Természetesen szüntelenül összehasonlítást végzek a mi szegény, még ma is jobbágyi sorban élő népünkkel. Cuza és Kogălniceanu államcsínyét alkalmazták az önös érdekeket védő bojárssággal szemben, és eredményt értek el. Igaz, Cuza kénytelen volt saját személyét feláldozni. Volt hozzá ereje. Miért nincs a magyar földön olyan tenniképes férfiú, aki saját személyét adná oda a nép érdekeiért? Miért van az, hogy aki nagy lelkes nekibuzdulással meg is kezdi a tennivalókat, olyan hamar lemond róla, és behódol a kerékkötő maradiságnak és önzésnek? A valóságot megtudni is bűn a magyar földön (kevesen is tudják), a többség pedig nem is szerez tudomást a szörnyű igazságtalanság és nemzetgyilkosság méreteiről.”

De legalább ilyen vigasztalan a kép a „race-izmus elfekélyesedésének s beteg tovatérjedésének korában” — 1937. augusztus 21-i feljegyzése —, amikor is „a lélek dolgai elé évszázadok után ismét korlátok merednek”, ahol „a mindennapi kenyér jogát kétségbe lehet vonni”. „Mindenütt csak tilalomfák, mindenütt csak kötés, és sehol oldása a bilincseknek — írta egyik korabeli cikkében —, és mégis, mindenütt csak feloldódás, és sehol megoldódás.” (5).

Mégis, mi a kiút ebből a helyzetből?

„Többszöri figyelmeztetést nyertem az élettől — írta 1936. augusztus 8-án —, hogy a kisebbségi élet összefüggéseit a társadalmi elnyomatás problémáitól nem szabad elválasztani. Ma az elnyomatás két homloktéren nyilvánul meg: a nemzeti-ségin és a társadalmin. A magyarságnak mind a kettőből kijutott a része. Társadalmi és gazdasági téren meg nem álló süllyedés jeleit mutatja, széles rétegei sorra az elproletárosodás útjaira kénytelenek lépni, s ez a tény mind közelebb és közelebb fogja őket hozni a baloldali mozgalmakhoz, annál is inkább, mert a román jobboldali kilengések a szükségképpeniség erejével fogják őket abba a táborba sodorni, amelyben gondolnak az ő sorsukra is... A társadalmi védekezés, melyet a baloldali, marxista nézetű irányzatok már régóta úgy-ahogy megszervezték, valamint a még csak azután bekövetkezendő kisebbségi szervezkedés együttes frontja lenne csak képes a mind hatalmasabbá növekedő akadályokat áthidalhatóvá tenni... Egy a biztos csupán: sem a nacionalizmus nem nélkülözheti a baloldali által felismert és vallott társadalmi változtatás nyélbeütését, sem a baloldal nem tagadhatja meg a tényszerű és el nem tűntethető valóságát.”

A nacionalizmus fogalmát, ahogy ez 1936. január 1-i feljegyzéséből kiderül, „az emberek közötti szolidaritás értelmében” fogja fel, „mely szerint ez nem irányulhat az emberek egy más csoportja, mondjuk, egy más nemzet ellen. Az igazi nemzeti gondolat in principio nem lehet ellenfele semmilyen más emberi szolidaritásnak, s ezekkel csak akkor állhat szembe, ha azok bebizonyítottan éppen a szolidaritásnak ártanak.”

Erről tanúskodik Két kiáltás című, az Erdélyi Fiatalokban (VIII. évfolyam, 1. sz. 7—8. l.) megjelent írása is, amelyben Illyés Gyula A puszták népe és Szabó Zoltán A tardi helyzet című könyveit ismerteti, mivel „ha elolvastuk, nem tudunk hallgatni róluk”.

Így éri a hír: 1937 novemberében ösztöndíjjal Párizsba utazhat. Itt élni tudott a kínálkozó lehetőségekkel. Látogatta a Sorbonne előadásait, szorgalmasan kutatott a könyvtárakban és levéltárakban, bejárta Franciaország történelmi nevezetességű helyeit, ismerkedett a francia kulturális élettel (6). Nyelveket sajátít el, megtanul franciául, s francia, román és latin nyelvismerete révén előrehaladást tesz az olaszban. Mindezek a hatások, a jó értelemben vett nyugati kultúrával és tudománnyal való találkozás, az a körülmény, hogy „innen kívülről szemlélhettem azt, amit közelről és belülről már szemléltem azelőtt — a magyarság életét és sorsának alakulását a Kárpát-medencében”, nemcsak azt az elhatározást érlelték meg, hogy szakít a pedagógiával, hanem a kutatás irányát is kijelölték. „Érdeklődésem — írta egyik önéletrajzában — mindenekelőtt a nemzeti-ségi kérdés vizsgálatára vonzott. Bár elsősorban a román nemzeti-ségi kérdés érdekelt, a nemzeti-ség, mint elvi kérdés is beletartozott tanulmányozásom keretébe. Tanulmányaimmal két célt szolgáltam: 1. a valóság minden érdektől független feltárását, és 2. a magyarságnak az igazság feltárása által való szolgálatát. Ennek megfelelően igyekeztem a magyar nacionalizmus történetéből a nemzeti-ségekkel való kapcsolatok jelenségeit kiemelni és értelmezni, másrészt a magyarországi románság nemzeti fejlődését próbáltam megérteni és megértetni.”

Hogyan sikerült ezeket a célkitűzéseket a Párizsban töltött 19 hónap kutatómunkája során megvalósítani?

Már a disszertáció előmunkálatai, a Jaques Ancel professzor szemináriuma számára készített dolgozat, amely N. Bălcescu és Alex. Golescu levélváltásáról szól — az elemzett levelek egyébként a forradalom újrakezdésének lehetőségeit boncolgató tervek tartalmazzák —, s a közben megírt hírlapi cikkek sejtetni engedték, hogy a valóság követelményeinek engedelmeskedő s a világpolitikai fejlemények intéseit megfogadó munka van készülöben. Tanulságos az utóbbi szempontból az Anschluss után megírt A jövő útjai című cikksorozata (7). Ebben megfogalmazza a történelem által feltett kérdést: „Hitler március 11-i tette, az Anschluss hirtelenében felvonta a történelmi színpad függönyét, és egy hatalmas kérdőjel mögött két út, két lehetőség körvonalai bontakoztak ki, most már mentes a mese elmosódott

valószerűtlenségétől, zord, kínos tépelődést okozó nyugtalanságban. Mi lesz ennek az öt országnak a sorsa: rabszolgaság vagy egyenrangúak szabadsága?" Ő maga az utóbbi lehetőség útját egyengeti: „Őszinte barátsággá fejleszteni a magyar—román viszonyt” — írja ugyanebben a cikkében. S a disszertáció is ennek a szükségletnek a szolgálatában áll. A valóság megismerésének vágya vezette tollát, ahogy Az erdélyi románok és a francia közvélemény a XIX. században című doktori értekezésének előszavában írta. S a megértés elősegítésének szándéka, amely „egyet jelent a faji gyűlölet felé emelkedő, a nemzetek békés együttműködésén alapuló, új, talán boldogabb Európa építésével”. Számolt azokkal az előzményekkel, amelyek során „a gyanú a félelem, a félelem a gyűlölet és a gyűlölet a kérlelhetetlen harc szülőanyja volt”.

A doktori értekezés tehát elkészült, s bejegyeztette a Sorbonne-on. Budapesti, Párizsban tanuló társai ezen keresztül ismerkedtek meg egy új külpolitikai tájékozódás lehetőségeivel, sőt a fiatal magyar kutató figyelemre méltó elgondolásai N. Iorgának is tudomására jutottak, aki kész volt őt fogadni franciaországi utazása során. A doktori cím elnyerését azonban megakadályozta a háború kitörése. Ezért a kéziratot letétbe helyezte egy lengyel követségi tisztviselő lakásán — csak később, a felszabadulás után jutott ismét hozzá —, és felült a vonatra. 1939. szeptember 11-én érkezett haza Szatmárnémetibe.

Tele volt élménnyel, egy szorgos kutatásokban eltöltött tanulmányút tapasztalataival és anyagával, de alkotói munkára alig maradt ideje, mígnem 1941. július 1-i hatállyal berendelik a kolozsvári egyetemi könyvtárba, hogy könyvtári segédorként ott teljesítsen szolgálatot. „Nevelői hivatásom megrendült... — írja egyik önéletrajzában —, és a tudományos kutatás utáni vágy lett úrrá felettem. Úgy menekültem a kolozsvári egyetemi könyvtárórságba, mint négy évvel azelőtt Párizsba.”

III.

A szorgos kutatómunka és az első tudományos publikációk megírásának évei következtek. „Célom: fokozatosan eljutni addig, hogy a magyarság számára megmutathassam — írta —, hogy mi a részben szomszédságában, részben vele lakó román nemzet.” Ebben a szándékában segíti őt az a körülmény, hogy 1942. január 1-én, azoknak a barátainak a kezdeményezésére, akikkel még Párizsban ismerkedett meg, meghívták az Erdélyi Tudományos Intézet tanárai sorába, és mint a nemzetiségi történetben járatos szakembert, megbízták egy nagy nemzetiségi történeti bibliográfia összegyűjtésének megszervezésével és vezetésével.

Az Erdélyi Tudományos Intézet ekkor a Teleki Pál Tudományos Intézet keretein belül működött. „Akik nem ismerték az intézet tagságát — írta egyik feljegyzésében —, Hóman személyéből kiindulva jobboldali alakulatnak képzelték, akik pedig ismerték a tagokat, alig tudták elhinni, hogy Hóman Bálint az elnökük. Ez a furcsa állapot csak úgy maradhatott fenn hosszú időn, éveken keresztül, hogy Hóman valósággal tüntető módon kerülte a tagokkal való találkozást, az intézeteket egyáltalán nem látogatta, rendszerint csak akkor tűnt fel elhízott körvonala az intézet folyosóin, ha vendégeket kalauzolt az általa nem is ismert munkahelyeken... Az intézetek közben nyugodtan végezhatték munkájukat, saját legjobb tudományos vagy politikai meggyőződésük szerint, ennek megfelelően a tudományos irányzat a szigorú tárgyilagosság, s amennyiben politikum volt benne, az angol és különösen a francia barátság jegyében szabadon folyhatott, megelégedve létérdekből annyi mimikrivel, amennyit a kormány németbarát politikája elkerülhetetlenné tett.”

Érthető, hogy ebben a légkörben és természetesen az időközben megszerzett tapasztalatok súlya alatt I. Tóth Zoltán szemléletében is bizonyos változások kezdtek érelődni. Abban sincs semmi meglepő, hogy a gondolkodó kritikus elme fokozatosan és megdöbbenve veszi észre, hogy sokan — ha nem is mindenki — kezdik elfelejteni a két világháború közötti évtizedek leckéjét. A magyar kormány nemzetiségi politikáját elhibázottnak tartja, „a tipikus nemzeti egyoldalúság és korlátozott

látótávolság” politikájának, mivel még mindig a rendi szellem uralkodik. Aggódik a „hangoskodó felszínesek véleményének” elburjánzása miatt, látja, hogy a magyar közvéleménynek a románságról alkotott képe irreális, s az „EMKE ... ugyanazokra a hamis vágányokra terelődött, amelyiken a megszállás ideje alatt a románok székellyellenes románosító mozgalma haladt”.

A nemzeti gőg és fölény káros megnyilvánulásait szűkebb munkaterületén, a nemzetiségi bibliográfia összeállításánál tapasztalja. „Meg kell tanulnom — írja 1942. január 8-án —, hogy a hatalmasok felülről, szuverén biztonsággal, ha kell, gőggel tekintenek le az apró gyűjtő hangyákra, munkálkodásaikra, fáradozásaikra.” S minthogy az ügy számukra nem fontos, levonja következtetéseit: „Félre az óvatossággal, félelemmel, szerénységgel; itt körömhegyig menő harc folyik a minden felett elömlő nagyról és a munkás had között. Ha a közvélemény nemzetiségi felfogásában az érzelmek dominálnak, úgy a nemzetiségi bibliográfiát azzal a céllal kell létrehozni, hogy a történet és a tények parancsa alapján az értelmi felfogás kialakulását segítse. A nemzetiségek kérdése — írta célkitűzéseinek rögzítések — inkább belső kérdése a magyarságnak: a magunk tisztán látására szükségessége ... A saját magunk tisztán látására ... meg kell állapítanunk kerteles és szépítés nélkül a valóságot.”

Ebben a szellemben folytatja a nemzetiségi bibliográfia és egyéni munkáinak anyaggyűjtését. Az utóbbiak közül elkészül Az erdélyi román nacionalizmus kialakulása bölcsészdoktori munkájának első változata, amelyre 1944 májusában kapta meg a doktori fokozatot. Még ebben az évben a Teleki Intézet egy részlegét, köztük a nemzetiségi bibliográfia gyűjteményét Balatonfüredre szállítják, s így családjával együtt I. Tóth Zoltán is odaköltözik. A helység elszigeteltsége ellenére, a zavaros állapotok közepette figyelemmel kíséri a világ eseményeit. Amikor 1944 nyarán Balogh Edgár cikksorozatában elismeréssel szolt az Erdélyi Tudományos Intézet jó néhány tanulmányának részeredményeiről, de „mélyfúrásokat” is javasol, I. Tóth Zoltán is megszólal és cikket ír Ragaszkodjunk a valósághoz címmel a Magyar Út 1944. szeptember 28-i számában.

Ezután Szombathelyen elhárítja azt a veszélyt, hogy az intézet férfitagjait katonai szolgálatra behívják, az intézet anyagát nyugatra hurcolják. Feljegyzései arról tanúskodnak, hogy ráébredhetett: egy olyan korszak végére jutottunk, amelynek letűnése a jövőt is megnyithatja. Le kell rombolni a múltat, írta, hogy felépíthessük a jövőt. A múlt pozdorja volt, de a jövő arany kell hogy legyen.

E jövő első napja számára 1945. március 25-én következett be, virágvasárnap reggel, amikor — ahogy írja — 8 órakor feltűntek az első orosz katonák Balatonfüred utcáin. Ezzel I. Tóth Zoltán életének új szakasza vette kezdetét. Ami tevékenységében eddig csak vázlat volt, s inkább csak az egyéni lelkiismeretből, semmint társadalmi szükségletből fakadó gondolat, az a most következő évek során megismert új eszmei áramlat megtermékenyítő hatására kap majd biztos elvi alapokat s nyer egy életművé kiteljesedő tudományos tevékenység keretében felépülve végleges és szilárd formát.

IV.

Miután 1945 júniusában visszatért Budapestre, I. Tóth Zoltán a Történettudományi Intézetben dolgozott, amely előbb a Teleki, majd 1947-től a Kelet-európai Tudományos Intézethez tartozott. Az intézet célja a kelet-európai népek történetének összehasonlító vizsgálata, történeti fejlődésük tanulmányozása, a szláv és a román szakirodalom gyűjtése, nyilvántartása és feldolgozása volt. Ezeket a célkitűzéseket a korábbi évek gyakorlatával ellentétben most már nem kellett álcázni, sőt azok egyre inkább hivatalos kormányprogrammá is váltak. Természetesen e folyamat lezajlása nem volt mentes a buktatóktól, érzelmileg sem mindig egyforma hatásokat ébresztett, a remény és a mélabú, az öröm s a fájdalom gyakran összekeveredtek, és a korszakos változást köszöntő himnuszok mellett tudomásul kellett venni, hogy akadt anyag szatírára is.

A bonyolult — eszmei síkon még inkább annak tűnő — folyamatban azonban mégis az előre mutató elemek szerepe érvényesült egyre határozottabban. I. Tóth Zoltán esetében ez abból is kitűnik, hogy ezeknek a körülményeknek a hatására fogalmazódik meg benne az a nagyon szilárd felismerés, hogy „... a nacionalista történetírás válságban van. Ez a válság annál súlyosabb, hogy nem akut tünetről, hanem krónikus betegségről van szó...”, amit a történelem a nacionalizmus utóbbi kiélezett korszakában eredményekben produkált, az kétségtelenül és mindenekelőtt erkölcsi degradálódás következménye. Mi sem korszerűbb kérdés, mint a nacionalizmus eltévelyedései erkölcsi felelősségének felvetése. Olyan kérdés ez, amelyre a földi igazságszolgáltatás szervei éppen napjainkban adnak konkrét válaszokat.” Ebből következően „mi sem kézenfekvőbb, hogy egy egészséges irányban haladó fejlődés feladata a jövőben... a részérdekek háttérbe szorítása kell hogy legyen, az emberiség közös érdekei javára”.

Milyen ez a számvetés az őt közelről érdeklő területen, a magyar—román viszony tekintetében?

„Magyarok és románok nem értik meg egymást, mert nem ismerik egymást — írja. — A magyar közvélemény még ma is hajlamos lekicsinyelni a román népet és lebecsülni vagy nemlétezőnek tekinteni történelmét. Kétségtelen tény, hogy újabban lényegesen megnőtt az érdeklődés és a megbecsülés is a román nép iránt; és sokan vannak, akik szívesen megismerkednének közelebbről a román történelemmel és a román műveltséggel, ha ebben a nyelv nem ismerése meg nem akadályozná őket.”

Ezért tevékenységét a felszabadulás utáni években ennek a feladatnak a szolgálatába állítja. Nemcsak a nemzetiségi bibliográfia anyagát rendezi újjá, hanem egy sor olyan tanulmányt ír, amelyekben már az új világ történelemszemléletének elemei tükröződnek.

E munkásságának termékei azok a forráskritikai tanulmányok, amelyekben nemzeti egyoldalúság s elfogultság nélkül mérlegre teszi a középkori krónikák magyar—román vonatkozású adatait, s elválasztja bennük a történelmi tényeket a rájuk rakódott költött elemektől. Ilyen: Tuhutum és Gelou. Hagyomány és hitelesség Anonymus művében című munkája és a kéziratban maradt Erdély és népei gesztáirodalmunkban című tanulmánya, amelyben Kézai Simon mester gesztájának 21. fejezetét veszi részletes analízis alá.

Az új szempontok azonban nemcsak új területek felé vezetnek, hanem a korábbi évek témáit is megtermékenyítik. Így nő és terebélyesedik ki a háború vége felé elkészült doktori disszertációjából egyik legszebb munkája, az 1946-ban megjelent Az erdélyi román nacionalizmus első százada, amelyben a tárgy ugyan még a régi, de a megoldás már bizonyos mértékig új. Ez az újszerűség az itt megfogalmazott és alkalmazott „történelmi realizmus”-nak köszönhető, amelynek célja „a történelmi valóság kérlelhetetlen őszinteségű bemutatása nem egyik vagy másik nacionalizmus, hanem az emberiség, közelebből a Duna-táji népek közös érdekében”.

Megható lehetett az a pillanat, amikor a Román Kultúra Hete alkalmából Budapestre érkező A. Oțetea, A. P. Todor, V. Chereștesiu és M. Roller, meglátogatva a Történettudományi Intézetet, átadták egy román történetíró üzenetét, aki I. Tóth Zoltán művéről így nyilatkozott: „Ez a könyv a legszebb könyv, amit valaha románokról kívülállók írtak. Ha I. Tóth Zoltán ilyen könyvet írt, most már elhiszem, hogy lehetséges lesz tisztességes magyar—román együttműködés.”

Hasonlóképpen foglaltak állást a budapesti bölcsészkar történészprofesszorai is, amikor 1947 júniusában I. Tóth Zoltán magántanári képesítési kérelme tárgyában nyilatkozva, a művet habilitációs iratnak tekintve, javasolták a karnak, hogy I. Tóth Zoltánt a magyar—román együttélés története az újkorban tárgykörben magántanárrá fogadja.

A kar javaslata 1948 márciusában emelkedett jogerőre. Az erkölcsi sikeren felbuzdulva, I. Tóth Zoltán már a megkezdett munka folytatásán gondolkodott és dolgozott. Sok ezer cédulát gyűjtött össze, hogy feldolgozza az erdélyi román nacionaliz-

mus 1792—1848 közötti fejlődését. Tervbe vette, hogy az 1848—49-es centenáriuma mintegy 50 ív terjedelemben két kötetben megírja a magyar—román viszony történetét 1848—49-ben.

Ha ebben a formában a tervbe vett munka elkészítésére nem is került sor — bár a centenáris tudományos comité 1947 májusában és novemberében elfogadta —, az anyaggyűjtő megalapozás nem volt felesleges.

Nemcsak a magyar közvélemény előtt korábban ismeretlen vagy alig ismert problematikájú tanulmányok elkészítését tette lehetővé (8), hanem ebből nőtt ki a centenárium évében N. Bălcescunak szentelt monográfiája. A Bălcescu-életrajz (9) I. Tóth Zoltán első olyan nagyobb munkája, amelyben tudatosan törekszik a mindinkább megismert s elfogadott történelmi materializmus szemléletének és módszerének alkalmazására. A mű Bălcescut, a forradalmárt ábrázolja, a tapasztalatok és elméleti tanulmányok során radikális politikussá érő férfiút. Minthogy tudomásunk szerint 1948-ig nem született ilyen igényű és szemléletű munka, s ekkor egy magyar szerző állított méltó emléket a román nép Kossuthal tárgyaló békekövetének, a Bălcescu-életrajzot joggal tekinthetjük a magyar—román szellemi közeledés olyan jelentős alkotásának, amelynek alkotója pályájának eddigi legmagasabb szintjére jutott el.

Abban, hogy ezt a színvonalat tartósítani tudta, sőt ennek túlszárnyalására is képes volt, élete új korszakának körülményei játszottak szerepet.

1949-ben megszűnt a Kelet-európai Tudományos Intézet, s a helyébe lépő Történettudományi Intézetben I. Tóth Zoltán átvette a Szovjetunió és a Népi Demokráciák Története osztály vezetését.

Mindenekelőtt a Magyar Történelmi Bibliográfia (1825—1867) munkaközösség vezetésére fordított gondot. Példamutató volt az az alaposág, ahogy a magyar marxista történetírás első kollektív vállalkozását az intézet vezetőinek, mindenekelőtt Pach Zsigmond Pálnak az irányításával, segítségével megszervezte, és a mű két kötete viszonylag rövid idő alatt el is készülhetett (10). A bibliográfia elkészült kötetei még meg sem jelentek a könyvpiacra, amikor I. Tóth Zoltán újabb fontos megbízatást kap: 1951 májusában a Kossuth-emlékkönyv szerkesztő bizottságának titkára lesz, amit nagy örömmel vállal, mert — mint mondotta — míg a közelmúltban „olyan kultúrpolitikusoknak, mint Klebelsberg, két emlékkönyv is jutott, addig a magyar nép egyik legnagyobb fiának egy sem”. Emellett 1950 elején az intézet igazgatóságának megbízásából — amely mindenkor megbecsülte I. Tóth Zoltán képességeit — létrehozza és irányítja a Történettudományi Intézet mellett működő nemzetiségi munkaközösséget.

E fontos megbízatások teljesítése közben arra is futotta erejéből, hogy folytassa egyéni tudományos munkáját. A Kossuth-emlékkönyv szerkesztési munkálataival párhuzamosan írja meg például Kossuth és a nemzetiségi kérdés a reformkorban és 1848—49-ben című tanulmányait. Amíg az első — mindmáig kéziratosa dolgozat — a nemzetiségi kérdés keletkezésének társadalmi alapjait tárja fel és a haladó mozgانات és a bírálendő elemek összefüggéseiben mutatja be Kossuth nemzetiségi felfogását, addig az utóbbi a magyar—román viszony legösszetettebb fejezetébe, 1848—49 bonyolult problematikájába nyújt betekintést (11).

Mindezek láttán joggal lehetne azt gondolni, hogy I. Tóth Zoltán eljutott teljesítőképességének határáig. Ő azonban nem érte be ennyivel, még többre, még jobbra tört. Így írja meg — az említett feladatokkal szinte párhuzamosan — Varga Katalinról szóló, 1951-ben megjelent munkáját, arról az asszonyról, akit a magyar és a román népi összefogás szimbólumának és példaképének tekint.

Hasonló célok vezették akkor, amikor a Varga Katalinról szóló anyaggyűjtést kiterjesztve, újabb levéltári anyagok felhasználásával megírja Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegységben 1848-ig című monográfiáját, amelyben a társadalmi alapok elemzésével új képet tud nyújtani a Horia-mozgalom megítéléséhez, és a bányász-paraszság évszázados feudalizmus elleni küzdelmének olyan méltó emléket állít,

amely joggal vívta ki a magyar és a román történész-közvélemény teljes elismerését (12).

Érthető, hogy munkásságát népi demokratikus államunk nagyra értékelte. 1952. március 15-én I. Tóth Zoltánt Kossuth-díjjal tüntették ki, október elsejétől a történettudományok doktora lesz, és 1953. július 15-én kinevezik az Eötvös Loránd Tudományegyetem létesítendő népi demokratikus országok története tanszékének professzorává. Az 1953–54-es tanévtől elvállalja az újonnan létesített Történettudományi Kar vezetését. Ezzel életének 1949–1953 közötti időszaka, amely tudományos szempontból legtermékenyebb korszaka volt, lezárult. Záróakkordjának talán a Magyar Történészkongresszus tekinthető, amelynek 1953. június 8-i ülésén nemcsak az immár szimbolikus Bălcescu összefogási kísérleteiről tartott nagy tetszéssel kísért előadást, hanem a népi demokratikus országok történettudományával való együttműködés gyakorlati kérdéseire vonatkozó javaslattervezetet is az ő vezetésével készítették elő.

1953 nyarával kezdődően az alkotó, a tudományszervező politikus vonásai kerülnek előtérbe.

V.

Ha I. Tóth Zoltán mint tudós, pályafutásának korábbi éveiből olyan vonásokat hozott magával, amelyek a marxizmus–leninizmus által megtermékenyítve, az említett eredmények elérésére tették őt képessé, úgy mozgalmi múltjának is voltak olyan értékei, amelyek a szocialista kultúrpolitika korszakában virágozhattak valójában ki. Az egyetemi dékán lehetőséget kapott arra, hogy mindazt, amit egyetemista korában elképzelt, de a nemzetiségi és társadalmi elnyomás körülményei közepette csak gondolatban tudott dédelgetni, most megvalósítsa.

Nemcsak az önálló kar megszervezése volt a feladata, hanem a történelem-oktatás magasabb színvonalra való emelése is. Ő maga személyesen jó példával járt elől: szinte a kar minden hallgatóját ismerte, kötelezettségektől túlterhelve nekik is tudott valamelyest magából juttatni, s nemigen volt rá eset, hogy a szobája ajtaján kopogtatók meghallgatás, baráti tanácsadás vagy segítség nélkül távoztak volna tőle. Tanszékét is a rá jellemző körültekintéssel és gondossággal szervezte meg, s emellett számtalan társadalmi megbízatásának is lelkiismeretesen tett eleget.

E sokoldalú tevékenység végzése közben felmerült előtte a magányos kutatószoba képe, ahonnan, korábbi hitvallásának megfelelően, az értelem fegyverével újabb hadjáratokra indulhatna a nemzetiségi háborúskodás szentségének megcáfolására, „a tudomány teljes fegyverzetével... a polgári nacionalista-soviniszta történetírás hamisításai és mérgező tevékenysége ellen, akár román, akár magyar formában is jelenjék meg”. Érthető, hogy a tudományos munka utáni vágyakozás egyéniségéhez illő, csöndes és magányos önvallomásokra készíti: „Hová tűntek a magába néző, író idők? — kérdezi önmagától 1954. január 6-án. — A számvetések, forduló idők után, elmélyülő beszámolók, felesleget kiszűrő gazdagító önbírálatok? Éveim úgy tűnnek el nyomtalanul, hogy pillanatra sem állok meg a magam kedvéért... Negyvenharmadik esztendőmben az alkotás vágya elhatalmasodik felettem. Mennyit tehetnék..., és nem kerül ki a tollam alól évek óta semmi... A mindennapok apró nyúgai megbéklyóznak és megsemmisítenek... Alkotásaim, amelyek évek óta készek, elmaradnak a sorvasztó munka ellenére.”

A kép azonban a valóságban korántsem volt olyan vigasztalan, mint amilyennek az érzékeny lelkületű, a közéleti sikerrel szemben szinte érzéketlen, a pozíciók iránt közömbös, de a tudomány szolgálatában az alázatosságig szerény és hivatásához erőnek erejével ragaszkodó I. Tóth Zoltán magamagát látta. Hiszen éppen ezekben az években arra is van ereje, hogy olyan szintetizáló műveket hozzon létre, amelyek mindmáig a kelet-európai nacionalista kórokozók leghatékonyabb szellemi antibiotikumának bizonyultak. Tudományos érdemei elismerésül I. Tóth Zoltánt a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjainak sorába választja, és akadémiai

székfoglaló előadásában (13) a kelet-európai népek sokat vitatott s egyoldalúan értelmezett fejlődésbeli fáziskülönbségeire ad olyan magyarázatot, amely nemcsak a kérdés nyugvópontjára juttatásban játszott szerepet, hanem új kutatásokra ösztönző, a nemzetiségi problematika kapcsán eddig még soha nem olvasott gondolatokat is megfogalmazott.

Az 1955. szeptember 4—11-e között Rómában megrendezett nemzetközi történetsszinkongresszusra kiadott kötetben előbbi tanulmánya mellett közreadja azt is, amely inkább összefoglalja 1848—49 nemzetiségi problematikáját (14) a már korábban publikált munkáinak adatai alapján, de 1956 első felében már újra problémafelvető, új szempontokat tartalmazó írásokkal jelentkezik. A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867—1900) című tanulmánya (15) a nemzetiségi kérdés és a társadalmi-gazdasági fejlődés összefüggéseiben gazdagítja történetírásunkat új gondolatokkal.

1956 nyarán, életében először, másfél hónapi szabadságra megy, és amikor augusztus második felében visszatér Budapestre, mintha csak előre sejtette volna a bekövetkezendőket, újra nagy lendülettel veti bele magát a munkába. Figyelmének középpontjában az egyetemi év előkészítése áll, mivel érzi és tudja, hogy a dogmatizmus kötöttségeitől megszabaduló tudományos élet a megnövekedett feladatok megoldása érdekében az alkotó energiák kibontakozásához nélkülözhetetlen feltételek megteremtését várja.

Az egyetemi munka mellett tudományos terveivel is foglalkozik. A romániai kollégák felkérésére a Studii számára közlésre engedi románra fordított Bălcescutanulmányát, készül írni a szerkesztés alatt álló Kelemen-émlékkönyvbe, és nagy körültekintéssel lektorálja egy román barátja munkájának kéziratát.

1956 őszén a konfliktusokat, de eszméitől idegen erők mesterkedéseit is látva, mélységes aggodás fogja el. Csendesíti az egyetemi hallgatókat, a szenvedélyek lecsillapítására törekszik. Ezért október 25-én ötdmagával a pártközpontba indult a problémák megbeszélésére. Útközben azonban váratlanul tűzbe kerültek, és egy golyó kioltotta életét (16).

Élete példa, halála tragédia volt. Ma már tisztábban lehet megítélni, hogy egyik-másik mozgalomhoz való csatlakozása helyes volt-e vagy helytelen, de szándékának tisztaságát, meggyőződésének egyenes voltát, önzetlenségét vitatni egyik elhatározásánál sem lehet. S mikor belső meggyőződése olyan reális alapokon nyugvó, történelmi súlyú mozgalom eszméivel találkozott, amely népünk társadalmi és nemzeti felemelkedésének útját nyitotta meg, egész lényé felolvadt a minden lehetőséget felkináló munkában. Sohasem az egyéni érvényesülés szempontjai, a személyi ellentétek közötti taktikázás lehetőségei érdekelték, hanem az ügy sikere, amely egy volt az övével, az eszméé, amelyet magáénak vallott. Tudta, mire képes, ezért lehetett az alázatosságig szerény, talán csak megértő mosolya árulta el néha, hogy az emberi szenvedélyek kicsinyes hullámverései nem érnek föl lelke szintjéig. Az az etikai tulajdonság testesült meg benne, amelynek ismérveit William Saroyan így fogalmazta meg: „Mindenben keresd a jót, és ha megtaláltad, hozd elő rejtett helyéről, legyen szabad, s ne kelljen szégyenkeznie... Bátoríts minden szívet, akár milyen mély bánatba borították és megalázták a világ borzalmai. Ne törődj a látszattal, mert az a jó szem és a jó szív számára értéktelen. Ne légy senkinél sem alacsonyabb rendű, de felsőbbrendű se akarj lenni. Ne felejtse el, hogy minden ember önmagunknak valamiféle változata. Nincs bűn, amely ne lenne a tied is, és minden ártatlan lélekben te is benne tükröződöl... Ne szégyellj jónak, szívesnek lenni másokhoz. Úgy éljed életed csodálatos idejét, hogy ne gyarapítsd a világ nyomorúságát és bánatát, hanem mosolyogva örvendj végtelen, titokzatos szépségének!”

Ezért szerették, tisztelték — nemcsak családjának tagjai, akiknek körében mindig megtalálta azt a biztonságerzetet, amire szüksége volt —, hanem mindazok, akikkel bármilyen rövid időre is kapcsolatba került. Ezért lehetett új utakon járó tudós és nagy hatású nevelő, aki gyakran idézte kedves hősének, Bălcescunak alábbi

szavait: „Fejlesszék ki a szépség, az igazság, a becsület rügyeit, mert ezek az ember lényege. Adjátok nekünk az egész embert.” (17).

Mi pedig I. Tóth Zoltánra emlékezve mondhatjuk: I. Tóth Zoltán szép, igaz, becsületes életének legtisztább lényege: *egész embersége*.

JEGYZETEK

1. I. Tóth Zoltánról közvetlenül halála után pályatársai közül a következők emlékeztek meg: Kovács Endre: I. Tóth Zoltán (1911–1956), Századok, 1957. 1–4. sz. 481.; Perényi József: I. Tóth Zoltán. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica, Tomus I., 1957.; Kovács Géza: I. Tóth Zoltán, Testneveléstudomány, 1956. 6. sz. 552. I. Makkai László: I. Tóth Zoltán. Magyar Tudomány, 1957. 1–4. sz., 121–123. l.
E sorok írója sajtó alá rendezve I. Tóth Zoltán történelmi tanulmányait, 1966-ban tett kísérletet pályájának részletes megvonalására, amely megjelent: I. Tóth Zoltán Magyarok és románok című tanulmánykötetében, Bp., 1966, 7–57. l. E kötetet ismertette Bánya László írt I. Tóth Zoltán öröksége címmel (Korunk, 1968. 10. sz.), amely megjelent a szerző Hosszú mesnye című kötetében is (Bukarest, 1974). Minthogy nem bővelkedünk az I. Tóth Zoltánról szóló életrajzokban, kénytelen voltam 1966-ban megjelent írásom anyagára építeni, és annak mondanivalóját az adott terjedelmet figyelembe véve összefoglalni, jegyzetapparátusát csökkenti.
2. I. Tóth Zoltán: Helyzetjelentés a zsebfrontról. Erdélyi Fiatalok, 1932. nov., 102–106., és utó.: Ifjúság a lejtőn. Temesvári Hírlap, 1932. nov.
3. I. Tóth Zoltán: Az Erdélyi Fiatalok munkája Temesváron. Erdélyi Fiatalok, 1931. nov.–dec., 153.
4. Tóth András: Az erdélyi román kérdés a 18. században. Erdélyi Fiatalok, 1938. 3–4. sz. 25.
5. Élet és reménység. Újság, 1937. március 21.
6. Impresszióit Mulató Párizs, Párizsi levél, Tavasz látogatás Jeanne d'Arc városában című cikkeiben írta meg. Reggeli Lapok (Szatmárnémeti), 1938. jan. 8., márc. 24. és máj. 12. sz.
7. Reggeli Lajok, 1938. ápr. 10., 12., 13. és 20. sz.
8. Illyen: A magyar–román szövetség kérdése 1848-ban című tanulmánya. Századok, 1948. 252–282.
9. Megjelent 1958-ban Budapesten, az Akadémiai Kiadónál.
10. I. k. Általános rész; III. k. Politika, jog, oktatás, iskolák, tudomány, művészet, sajtó, vallás, egyházak. Bp., 1950. A II. k. (Gazdaság) 1952-ben jelent meg.
11. Megjelent a Kossuth-emlékkönyv II. kötetében. Bp., 1952. 249–340. l.
12. A munka 1951-ben jelent meg; a bírálatokra vonatkozóan l. Századok, 1952. 1. sz. 256–261. és Előre, 1955. ápr. 1.
13. A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Osztályának Közleményei, VII. k., 1956. IV. sz., Bp., 1956. 259–279.
14. Études des Délégues hongrois au X-e Congrès International des Sciences Historiques. Bp., 1955. 235–277. Egyébként a magyar delegáció tagjaként sokoldalú tevékenységet folytat. Fr. Zwitter, illetve E. Labrousse jelentéseihez szólt hozzá, és a román küldöttség tagjaival együtt kegyeletét rója le Palermóban Tüköry és Balcescu sírjának megkoszorúzásával.
15. Századok, 1956. 368–393.
16. Kovács G.: l. m. 552.
17. Balcescu: N, Opere. Tomul I., Partea a II-a. Kiad. G. Zane, Buc. 1958. 5–6.